

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-АГРАРІЯ

(140 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ТРЕТЬЯКОВА (1872–1918))

З вересня 2012 року виповнилося 140 років від дня народження одного з найвидатніших організаторів сільськогосподарської дослідної справи, вченого в галузі ґрунтознавства, землеробства, агрохімії, рослинництва та методики дослідної справи, першого директора старшої в Україні Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції Сергія Федоровича Трет'якова (1872–1918).

Навчаючись на природничому факультеті Московського університету, він зарекомендував себе здібною і талановитою особистістю. Завдячуючи кращим педагогам свого часу, Сергій Федорович отримав різнобічні й міцні знання, навчився творчо й наполегливо працювати самостійно, що дало йому імпульс на все подальше творче життя, допомогло стати не тільки справжнім експериментатором і організатором галузевої дослідної справи, а й визнаним практиком у галузі агрономії. Цьому сприяла, перш за все, праця С. Ф. Трет'якова в лабораторії Ботанічного саду Московського університету під керівництвом його директора, видатного російського ботаніка,

професора І. М. Горожанкіна. Саме тут С. Ф. Трет'якову доручалося провести вивчення поліембріонії у цибулі. Результати дослідження були оформлені у вигляді першої наукової публікації Сергія Федоровича – «Участие клеток антипод в образовании полиэмбрионии у *Allium odorum* L.», – надрукованої у 13-у номері «Вістей німецького ботанічного товариства» за 1895 рік.

Стаття отримала високу оцінку класика фізіології рослин Московського університету професора К. А. Тимірязєва, який хотів залишити С. Ф. Трет'якова для наукової роботи при вузі, однак той відмовився від привабливої наукової кар'єри в царині теоретичної біології.

Маючи міцну загальнобіологічну освіту, С. Ф. Трет'яков вирішив поглибити свої агрономічні знання, поступивши до престижного на той час вищого галузевого навчального закладу царської Росії – Новоолександрійського інституту сільського господарства та лісівництва (нині Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва).

У Полтаву С. Ф. Трет'яков потрапив не за власним бажанням, а для проходження військової повинності. Прибувши до Полтави, він зустрів тут свого приятеля по навчанню в Новоолександрійському інституті сільського господарства та лісівництва Ю. Ю. Соколовського, дякуючи якому С. Ф. Трет'яков до кінця життя залишився в Полтаві.

Знаючи здібності свого інститутського приятеля, Ю. Ю. Соколовський, працюючи директором Полтавського дослідного поля, запропонував С. Ф. Трет'якову дві посади – хіміка та помічника директора Дослідного поля, а з січня 1905 року його самого обрали директором Дослідного поля.

У 1909 році, під час святкування 25-річного ювілею Дослідного поля, було вирішено питання про перетворення його в Дослідну станцію, яку очолив Сергій Федорович Трет'яков.

Займаючи вказані вище посади, С. Ф. Трет'яков зробив багато важливих і корисних справ для розвитку вітчизняної агрономії, зокрема сприяв удосконаленню і покращанню польового дослідю. Саме тому академік Д. М. Прянишников відзначав, що Сергій Федорович вів дослідне поле «від обліку та констатації явищ до заглиблення в їхню суть, до їхньої наукової, тобто теоретичної розробки».

Сергій Федорович Третяков чітко окреслив напрями роботи Дослідної станції на перспективу. Вони стосувалися таких важливих питань, як обробіток ґрунту, його вологість, боротьба з посухою, структура сівозмін, що стали першоосновною діяльності установи. Це були абсолютно нові підходи, які згодом почали вважати класичними. Красномовно це підтверджують слова колишнього практиканта Полтавської дослідної станції, а згодом видатного вченого-рослиника, академіка І. В. Якушкіна: «Полтавские начала превратились в азбуку агрономии, и теперь многие не знают, а другие забывают состав тех открытий, которыми опытное дело обязано Полтаве».

Впровадження розроблених Дослідним полем заходів дало можливість значно підвищити врожайність, зробити її стійкою і надійною. Так, середні врожаї за перші 30 років роботи Дослідного поля (а потім і станції) по озимині перевищили 25 ц/га (258 пудів із десятини)¹. Слова «полтавський хлібороб», багато в чому і завдячуючи С. Ф. Третякову, стали по всій Росії синонімом високої агрономічної культури.

Родоначалником багатьох напрямів вітчизняної аграрної науки справедливо вважають С. Ф. Третякова. Агрономічні дослідження з головними сільськогосподарськими культурами проводились у 8- і 10-пільних сівозмінах. Це було введено вперше у дослідницьку практику не лише на Полтавщині, а й Наддніпрянщині. В сівозмінах вивчалися хімічні й механічні зміни у ґрунті під впливом сільськогосподарських культур, дія попередників на наступні культури, використання вологи різними рослинами. Паралельно з польовими спостереженнями за вегетацією сортів культурних рослин проводився облік коефіцієнта випаровування цих сортів, що давало можливість у більш короткий строк встановити ступінь їх посухостійкості.

На основі багаторічних досліджень С. Ф. Третяков з'ясував залежність підвищення врожайності озимих та ярих зернових культур від часу проведення оранки, а не від її глибини. Ним було встановлено, що на середньогумусних чорноземах ранні та чисті пари і пожнивне лушення із зяблевою оранкою збільшує врожайність зернових на 30–50 %.

За результатами вегетаційних дослідів, проведених під керівництвом ученого, було доведено позитивну дію на ґрунт раннього обробітку ґрунту. Виявилось, що на ранніх парах і на ранній оранці восени під ярі культури накопичується

більше вологи й азоту. Для Лісостепу України, відмічав С. Ф. Третяков, доцільно використовувати пари, зайняті кормовими травами й іншими культурами (вико-вівсяна суміш, люцерна, еспарцет, конюшина, кукурудза, картопля, кормовий буряк), що між прийомами обробітку ґрунту і ступенем інтенсивності нітрифікаційних процесів існує тісний взаємозв'язок.

Саме він розробив програму досліджень стосовно накопичення нітратного азоту в ґрунті в залежності від його культурного стану, за що його слід вважати першопрохідцем у цьому плані. З часом це питання почали вивчати практично всі сільськогосподарські дослідні установи Росії. Воно й сьогодні не втратило своєї актуальності.

Важливого значення С. Ф. Третяков надавав застосуванню в сільськогосподарській дослідній справі вегетаційного методу. Саме під час його роботи на Полтавському дослідному полі з'явився вегетаційний будиночок, в якому вивчалися питання нітрифікації, досліджувалися фізичні та хімічні зміни ґрунту залежно від різних способів його обробітку, впливу на нього культивування бобових і просапних культур, зміни складу зерна ярих і озимих хлібів у залежності від обробітку ґрунту, хімічний склад кормових рослин.

Дякуючи наполегливій роботі Сергія Федоровича, при Полтавському дослідному полі було відкрито контрольну станцію насіння та добрив.

Сергій Федорович Третяков доповнив польовий метод дослідницької роботи лабораторними хімічними аналізами. Для цього він заснував одну з перших із-поміж дослідних полів Росії спеціалізовану хімічну лабораторію та склав програму її діяльності, де були визначені основні напрями досліджень, які й до наших днів не втратили своєї актуальності, оскільки й сучасна агрономія розглядає їх в якості обов'язкових для з'ясування впливу різних чинників на рослину та ґрунт.

Досліджуючи 11 видів культур, учений першим спробував пояснити відмінність у їх урожайності різницею хімічного складу та фізичних властивостей ґрунтів.

Значну увагу було приділено аналізу досліджень, проведених під керівництвом С. Ф. Третякова з питань значення для сільськогосподарських культур щомісячних опадів, спостереження за фазами розвитку головних польових культур, зв'язку метеорологічних умов із нагромадженням сухої речовини, формування зерна озимих і ярих хлібів, накопиченням крохмалю в

¹ 1 пуд = 16,38 кг; 1 десятина = 1,0925 га

бульбах картоплі. Саме С. Ф. Третякову належать висновки, які стали класичними в галузі картоплярства: чим більше випадає опадів у період від цвітіння до стиглості бульб, тим більші врожаї картоплі, чим нижча температура протягом вегетаційного періоду, тим вища врожайність картоплі. Він першим як серед українських, так і російських дослідників визначив, що вміст крохмалю в бульбах під впливом знижених температур зменшується.

Вивчаючи значення бобових рослин у сільському господарстві та їх участь у кругообігу азоту в природі, Сергій Федорович зробив висновок про те, що культура бобових збільшує в ґрунті загальний запас азоту. Крім гною вона підвищує вміст розчинного азоту в ґрунті, тобто такого, що легко засвоюється рослинами. Він переконливо довів, що урожай наступної за бобовими злакової культури буде вищим, а відношення зерна до соломи меншим, аніж у тому випадку, коли попередником злаків буде небובהва культура.

Значне місце в науковій діяльності С. Ф. Третякова займали питання вивчення впливу добрив на урожайність сільськогосподарських культур, зокрема, вивчалися терміни дії гною на ґрунт, його ефективність у сівозміні з одними злаками і з уведенням у сівозміну бобових рослин, порівняння ефекту гною і мінеральних туків, а також комбінування удобрення туками з посівом бобової рослини.

Створений у 1910 році за ініціативою С. Ф. Третякова на базі хімічної лабораторії Полтавської дослідної станції агрохімічний відділ значно розширив роботу з вивчення впливу на ґрунт добрив. Чимало уваги надавалося дослідженню мобілізації азоту, фосфору і калію в ньому. З органічних добрив головну увагу було приділено дії гною, а з мінеральних – фосфорних добрив, зокрема рухомого фосфору в ґрунті. Були поставлені досліди щодо впливу томасового шлаку на урожайність жита озимого і пшениці ярої, а також зараження нітрагіном насіння конюшини, люцерни на урожай зеленої маси і сухої речовини цих культур.

Слід зазначити важливі організаційні нововведення, що відбулися на Полтавській дослідній станції під час керівництва нею С. Ф. Третякова.

У 1910 році тут був відкритий ентомологічний кабінет (із часом відділ) з інсектарієм. Було розпочате цілеспрямоване вивчення впливу комах на культивовані рослини. Все це сприяло виникненню нової науки – прикладної, або, за сучас-

ною термінологією, – сільськогосподарської ентомології.

Головним завданням відділу сільськогосподарської ентомології, створеного за ініціативою С. Ф. Третякова, було проведення обліку та спостережень за розповсюдженням і шкодочинністю комах в агроценозах сільськогосподарських культур і надання рекомендацій населенню по боротьбі з ними.

Крім найбільш поширених шкідників (шведська та гессенська мухи, земляні блішки, трипси, а також шкідники саду) були досконало досліджені маловідомі й зовсім невивчені комахи, зокрема такі, як бруслинова і ячмінна попелиці, пшеничні пустоцвітний і смугастий трипси, хлібний клопик тощо.

Чимало зусиль і часу С. Ф. Третяков віддавав організації вивчення різних питань кормовиробництва. Саме він, наступним після свого вчителя, професора П. В. Будріна, сприяв виділенню цієї дисципліни у самостійну галузь сільського господарства.

Сергія Федоровича Третякова слід віднести до найбільш послідовних пропагандистів культивування люцерни як у Росії, так і в Україні зокрема. Він одним із перших серед дослідників Чорноземної Росії експериментально з'ясував причини низької врожайності люцерни, радивши в процесі її культивування на чорноземах вносити якомога більше фосфорно-калійних добрив. Усе це сприяло тому, що згодом Полтавська сільськогосподарська дослідна станція стала головним центром колишнього СРСР із вирощування, селекції та насінництва люцерни. Саме вона, за С. Ф. Третяковим, найбагатша азотистими речовинами, які досить пластичні й сприяють формуванню м'яса і жиру в організмі тварини.

Аналізуючи стан кормової бази у господарствах Полтавської губернії, С. Ф. Третяков діходить висновку, що саме через нестачу кормів селянська худоба постійно потерпає від недогодкування. Саме це, на думку вченого, і є головною причиною занепаду тваринництва як у Полтавській губернії, так і по всій Росії.

На думку С. Ф. Третякова, вся увага повинна передусім спрямовуватися на забезпечення кормами місцевої худоби, а потім уже можна вести мову й про поліпшення його метизацією, і про створення породи, що всі витрати на поліпшення скотарства, особливо селянського, тільки шляхом метизації – неекономічні. Як зауважує С. Ф. Третяков в одній зі статей: «Із голодного скота породу виростить трудно».

Третякова С. Ф. повноправно можна віднести

й до піонерів агромеліорації в Україні, адже він ретельно, декілька сезонів поспіль, разом із практикантами вивчав питання про раціональне використання піщаних ґрунтів Полтавської губернії, які Сергій Федорович поділив на три типи (піщані ґрунти суто лісового використання; піщані ґрунти сільськогосподарського використання та піщані ґрунти комбінованого використання), провівши серію дослідів на ґрунтах другого типу з використанням різних способів обробітку, а також добрив. Він обґрунтував перевагу застосування на таких угіддях мінеральних добрив та поверхневого обробітку.

Вчений зарекомендував себе і як прекрасний знавець солонців, використання яких завжди було нагальною проблемою для Полтавщини. Тому він всіляко намагався довести, що цей вид ґрунтів повинні вивчати лише висококваліфіковані спеціалісти.

Аналогічне можна стверджувати й про відношення С. Ф. Третякова до питання використання боліт. У ті часи на теренах Полтавщини була створена перша в Україні наукова спеціалізована установа, яку всіляко підтримував Сергій Федорович, допомагаючи досліджувати зразки торфу з різних болотних угідь губернії. Крім цього С. Ф. Третяков як методист взяв участь у складанні першої наукової програми з обстеження та дослідження боліт краю.

Третяков С. Ф. був відмінним сортознавцем, особисто дослідивши сортові особливості 51-го сорту п'яти головних польових культур. Взагалі ж Сергій Федорович всебічно вивчив 18 видів рослин, експериментуючи з ними в різних напрямках – від агробіології до технології.

Слід згадати, що за часів наукової діяльності С. Ф. Третякова в Росії почала випускатися власна і надходити іноземна сільськогосподарська техніка. В її випробуванні та оцінці Сергій Федорович відіграв неабияку роль, адже він входив до складу багатьох експертних комісій із проведення конкурсів зняряд для поверхневого обробітку парових полів, рядкових і тукових сівалок. Особливо плідними були дослідження С. Ф. Третякова з випробування у 1908 році комбінованих сівалок. Тоді найкращою виявилася комбінована сівалка Фільверта і Дедіна, що мала суттєві переваги при внесенні мінеральних добрив під пшеницю яру, – при цьому її врожай зростає більше, ніж на 35 %.

Сергій Федорович був, мабуть, одним із перших аграріїв України, який брав участь у проведенні випробувань американської машини для розтрушування гною. Фірма Ф. В. Альсоп у жов-

тні 1907 року демонструвала її на Полтавському дослідному полі. Комісію з проведення випробувань, до якої входило п'ять агрономів і 16 сільських трударів, очолював С. Ф. Третяков.

Третяков С. Ф. залишив величезну наукову спадщину, яка й сьогодні не може не викликати поваги, – понад 280 праць, переважна кількість з яких була опублікована в 23-х випусках систематичних звітів станції та в періодичній пресі, зокрема, в таких провідних часописах, як: «Почвоведение», «Журнал Опытной Агрономии», «Хуторянин», «Хозяин», «Рациональное удобрение», «Сельское Хозяйство и Лесоводство» та ін. У журналах «Хуторянин» та «Хозяин» Сергій Федорович був беззмінним членом правління та редколегії. Завдяки високому рівню наукового наповнення результатами досліджень із різних напрямів агрономії, журнал «Хуторянин» розповсюджувався не тільки у Полтавській губернії, а й за її межами. Часто підписувачами були науковці з-за кордону.

Як популяризатор галузевого дослідництва, С. Ф. Третяков брав активну участь в агрономічних з'їздах та нарадах із дослідної справи загальнодержавного й регіонального рівнів. Ученого першим із вітчизняних дослідників було відзначено Золотою медаллю «За лучшие работы по опытному делу», запровадженою у 1909 році на ознаменування двадцятип'ятирічного ювілею Полтавського дослідного поля.

Про відданість дослідній справі, одержимість Сергія Федоровича як науковця свідчать привітання, що надійшли з нагоди 40-річного ювілею Полтавської сільськогосподарської дослідної станції (1924 рік).

У своєму вітанні академік М. І. Вавилов згадував: «15 лет тому назад я имел счастье получить согласие от С. Ф. Третякова на зачисление меня практикантом Полтавского Опытного Поля».

Как сейчас помню старый хутор, заросли терновника, старую лабораторию с Федором Ивановичем Ждановым, милых Сергея Федоровича и Надежду Михайловну. Помню опытнопольский энтузиазм, бодрость, которой веяло с Опытного Поля...

Лично для меня Опытное Поле, весь его коллектив дал импульс для всей дальнейшей работы, дал веру в агрономическую работу.

Самые лучшие воспоминания связаны с Полтавским Полем...

Пусть солнце Украины бесконечно светит над Полтавским Опытным Полем, ныне Станцией, как оно светило 40 лет. Пусть длинная вереница

деятей, подобних Черепяхину, Дьякову, Соколовському, Третьякову, Курдюмову, Сазанову, високо держит знамя агрономической науки.

Впереді ещё много нерешенных проблем. Пусть по-прежнему Полтава будет маяком опытного дела в нашем Союзе».

Микола Іванович вважав себе учнем С. Ф. Третьякова, він цінував його роботи, любив згадувати Полтавську дослідну станцію, називати її «наш русский Ротамстед».

Працюючи з 1900 року на Полтавському Дослідному полі, а згодом станції, до останніх днів свого короткого, але яскравого життя (помер

27 травня 1918 року) С. Ф. Третьяков розгорнув цю станцію у велику дослідну установу.

Невипадково в лютому 1912 року С. Ф. Третьякова було нагороджено орденом Святої Анни 3-го ступеня за зразковий устрій та удосконалення сільського господарства Полтавської губернії. Девізом цього ордена були слова: «Любящим Правду, Благочестие, Верность». І дійсно, Сергій Федорович був справжнім добродійником Правди у найвищому звучанні: від життєвої громадянської позиції – до дослідницької.

***В. А. Вергунов**, доктор сільськогосподарських наук, професор, член-кореспондент НААН, іноземний член РАСГН, директор Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН*

***Н. М. Опара**, доцент Полтавської державної аграрної академії*